

IDEGENELLENESSÉG ISKOLÁSKORBAN

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ KUTATÓINAK egyik korai megállapítása volt, hogy a nemzeti identitás érzelmi elemei már kissgyermekkorban létrejönnek, és kifejeződnek a nemzeti zászlóhoz és más szimbólumokhoz való kötődében.¹ A más nemzetekkel szemben kialakuló negatív viszonyulásokat csak későbbi életkorban vizsgáljuk.

Mi és „más”

Saját kutatásaimban, amelyeket minden alkalommal hallgatóimmal – és gyakran a politikai szocializáció kiváló hazai kutatóival együtt – folytattam, nem a kissgyermekkorra, hanem a serdülőkor első szakaszára koncentráltunk. 1990 óta négy éveként végzünk adatfelvételt budapesti hetedik osztályosok körében, több ízben más városok bekapcsolásával. 2005-ben és 2008-ban 9. és 11. osztályos középiskolásokból vettünk öt megyei és fővárosi reprezentatív mintát. Ebben a kutatássorozatban mindenkor ilyekeztünk összehasonlíthatóan megőrizni a kérdőív legfontosabb részeit; még a középiskolai kérdőívek is azonos módon vannak megfogalmazva a fő pontokon.²

A külöldiek a „másság” egyik eseteként szerepelnek ebben a kutatássorozatban. Ez megfelel annak, hogy munkánk alaputatás jellegű, a politikai szocializáció terén. Nem volt célunk társadalmi távolságokat mérni, a Bogardus skálának csak egyetlen elemét adaptáltuk. 2002 óta rendszeresen használt kérdésünk – „Zavarna-e, ha a felsoroltak valamelyike lenne a padtársad?” – nem ad lehetőséget a viszonyulás fokozatainak kifejezésére, de egy elég közeli helyzetre vonatkozik. A „padtárs” közelebbi, mint Bogardus skáláján a „szomszéd”, de távolabbi, mint a saját házon belüli bármely (különösen: rokon) pozíció. Ugyanakkor magát a viszonyt itt finomabban mérjük: az elfogadás/elutasítás határozottsága helyett³ csupán a zavarna/nem zavarna érzés kinyilvánítását kértük, megengedve, hogy maga a padtársi helyzet létrejöhet zavarás ellenére is.

Hazai hipotézisek

Eszközünk skáláján nemzetek és etnikumok szerepelnek, ezért használhatjuk a külöldiekkel szembeni viszony vizsgálatához is. Mindig szerepeltünk rajta a ci-

1 Lásd például *Easton & Hess* (1962) vagy Magyarországon Szabó & Csepeli (1984).

2 A hetedikesek kutatásának egyes hullámaiban Szabó Ildikó, Nárai Márta és Murányi István, a középiskolás kutatásokban a debreceni, a pécsi, a szegedi egyetemek hallgatói és kutatói, valamint a Kurt Lewin Alapítvány és az ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet vett részt.

3 Bár a leírásban gyakran ezt a szópárt használjuk stiláris élénkítésül.

gányt és a zsidót, mint a hazai társadalmi viszonyok között leginkább diszkriminált és előítéettel sújtott kisebbségeket. Szerepeltettük azokat a népeket, amelyek Magyarország szomszédai (szlovák, román, szerb), jelentős magyar kisebbség él országukban, és a hagyományos magyar nacionalizmus céltáblái. Újabban keletkezett honi kisebbségek köré vettük listánkra az arabot és a kínait, de ők egyúttal a „látthatóan más” és kissé talán egzotikus népeket is képviselik egy fekete-afrikaival kiegészítve. (Ez utóbbiban nem voltunk következetesek: hol nigériai, hol kongói, hol egyszerűen fekete afrikai szerepelt.)⁴ A listát csak ritkán és kevésbé változtattuk. Az említetten túl egyrészt kezdetben szerepeltettük az amerikait, majd csaknem 100 százalékos elfogadásának töretlenségét látván kihagytuk a listáról, és inkább más nemzetet vezettünk be a „fejlett nyugatról” (angol, német). 2010-ben újra felvettük az amerikait, hogy ellenőrizzük, változott-e a serdülők hozzá való viszonyulása. Két alkalommal szerepeltettük a horvátot is – délvidéki egyetemi kutatótársaink külön érdeklődésének kielégítésére. Mindezek ellenére a listát fő elemeiben azonosnak tekinthetjük.

A határozott hipotézisek kudarca

Általános tapasztalatunk szerint ellenérzés egyáltalán nem vagy csak elvétve jelentkezik az amerikaival vagy az angollal szemben, és legerősebben nem külföldiekkel, hanem cigány és zsidó honfitársainkkal szemben lép fel. A külföldiek közül csak a román padtárral szemben nyilvánul meg ehhez hasonló gyakoriságú ellenérzés. Ez azt is rögtön mutatja, hogy a serdülők ellenérzései „másokkal” szemben nem saját életükben, saját tapasztalatok révén keletkező ellenérzések, hanem a szocializáció folyamatában másuktól átvett – előítéletes – érzelmek és magatartások. Mért adataink tehát valójában azt mutatják, milyen mértékig és formában vette át egy-egy új évjárat (kohorsz) a társadalmunkban különböző arányokban, változatos eloszlásokban jelen lévő idegenellenességet.

Az egyes etnikumokkal és nemzetekkel szembeni ellenérzés gyakoriságának változását az 1. táblázat mutatja. Azonnal látható, hogy az alaptendencia ebben az évtizedben nem változott, bár az évtized második felében ritkább az elutasítás.⁵ A nyugati nemzetek fiai – amerikaiak, angolok, svédek – egyik kohorszban sem igen keltenek ellenérzést. Leginkább zavarónak mindig a cigány padtársat tartották, a zsidó és a román volt a következő, bár az utóbbiakat egyre kevesebben utasítanák el. A legjelentősebb változás az arabbal szemben következett be: 2002-ben – sőt 2006-ban még inkább – a legelutasítottabbak közé tartozott, de a tavalyi hetedikeseknek már csak bő egyötödét zavarta volna. Ellenkező irányú, de kisebb változás történt a szlovák padtárhoz való viszonyban: az évtized második felének hetedikesei közül több mint 50 százalékkal gyakrabban kelt ellenérzést, mint azokban, akik az ezredforduló körül voltak hetedikesek.

⁴ A lista kialakításának szempontjait nem közölték, de már 1995-ben ugyanezeket a nemzeteket szerepeltetették listájukon Szabó & Örkény (1998).

⁵ A felnőttek között ugyanezt állapította meg Bernát & Sik (2010).

1. táblázat: Egyes etnikumokkal és nemzetekkel szembeni ellenérzés gyakorisága a fővárosi hetedikesknél (2002–2010)

A padtárs „zavarná” aránya (százalék)							
Padtárs	2002	2006	2010	Padtárs	2002	2006	2010
amerikai	*	*	2,4	kínai	20,7	23,5	19,6
angol	4,7	3,8	*	arab	38,0	48,7	22,7
svéd	6,5	*	*	cigány	68,9	48,7	53,3
német	12,4	14,2	8,9	zsidó	41,5	35,3	31,7
lengyel	10,4	10,0	8,9	erdélyi magyar	*	7,6	7,8
orosz	27,4	19,1	17,1	szerb	*	19,0	13,8
fekete afrikai /nígériai	14,8	19,0	16,6	szlovák	10,0	15,4	15,9
				román	39,8	33,5	29,7

* Abban az évben nem szerepelt a listán.

Az ilyen változásokra kutatásunk természetesen nem tud magyarázatot adni, de kézenfekvő hipotézis az iskolán kívüli világ változásaiban keresni a magyarázatot. Az arabok budapesti jelenléte – ehelyütt nem elemzendő okokból – jelentősen csökkent a kilencvenes években ismert szinthez képest. Kimutatható lenne a médiában való megjelenésük ritkulása is.⁶ Bár a hatásmechanizmusokat nem ismerjük, feltehetjük, hogy az ilyen változások befolyásolják a szocializációs folyamatokat is. Ugyancsak a makrotársadalmi és politikai folyamatok diffúz szocializációs hatásának hipotézisét sugallja a szlovák padtárs elutasításának szaporodása is, mivel abban az időszakban történt, amikor az országaink közti viszony feszültté vált, és sok éles kijelentés hangzott el a határ minden oldaláról. Kézenfekvő, hogy a magyar serdülők szocializációjában ez inkább az északi szomszéddal szembeni ellenérzést erősítse, semmint a barátságot.

Ha a román, a szlovák és a szerb hívőszót – eredeti operacionalizálásunknak megfelelően – úgy tekintjük, mint ami valamiképpen a hagyományos magyar nacionálizmus érzéséhez szól, akkor érdemes együtt vizsgálni őket. Egymában legföljebb a románt tekinthetjük ilyen jelzésnek, mivel összes elutasítása olyan nagyszámú, hogy a cigány és a zsidó padtárs elutasításához közelíti. A keresett nacionálista át-örökítést azonban inkább a három nemzet együttes elutasítása vagy legalább közülük kettőnek az elutasítása jelentheti.⁷ Mindhármatt együtt csak a hetedikesek 8,6 százaléka utasítja el (2010-ben),⁸ és ha hozzávesszük azokat, akiket a három közül kettő zavarna, együtt sem teszik ki a vizsgált fiatal népesség egyhatod részét (15,3 százalék). Ha most azt is megnézzük, hogy a fiataloknak ez az egyhatoda *csak* – vagy

⁶ Szabó Ildikó hívta fel a figyelmet a hatások egyidejű differenciálódására is: miközben megjelenik az Al Kaida, fellendül a turizmus a mediterrán arab országok irányába. Egyelőre nem ismerünk kutatást, amely ennek elemzésére irányultna.

⁷ Ez a megközelítés természetesen teljesen formális. Igazán tartalmi elemzéshez akkor juthatnánk, ha több adatfelvételt tudnánk összehasonlítni úgy, hogy figyelembe vesszük a különböző nemzetekkel szembeni ellenérzések aktuális tematizálódását és az esetleges tettleges konfliktusokat. Ezt az irányt itt csak jelezni tudjuk.

⁸ Általában a 2010. évi adatokra alapozzuk megállapításainkat, ha másnépp járunk el, jelezzük.

főleg – a román, a szlovák és a szerb padtársat utasította-e el, vagy netán mindenki mászt is, akkor kiderül, hogy az utóbbi esethez állunk közelebb. Mindhárom szomszéd nemzet elutasítása csak *legalább három további* elutasítással együtt kezd nagyobb arányban előfordulni és csak 5 másik elutasítástól kezdve szaporodik meg igazán. Ez pedig azt jelenti, hogy a román, a szlovák és a szerb padtárral szembeni ellenérzésben nem a hagyományos magyar nacionalizmus valamiféle továbbbélésének jelét kell látnunk, hanem egy általánosabb idegenellenességet.

Egy másik kézenfekvő feltevés a „látható másság” elutasításának hipotézise. Ez azt a feltevést jelenti, hogy a serdülők között azonosítható lenne egy olyan csoport, amely a látható faji jellegzetességekkel (pl. a bőrszín, az arc formája) rendelkezőkkel szemben viseltek ellenérzést. Ez valójában egyfajta érzelmi rasszizmus jelentének hipotézise. Vizsgáljuk meg ezt a feltevést az arab, a fekete afrikai (nigéria, kongói) és a kínai elutasítási arányain! Bár mindenki „láthatóan más” padtársat együtt még 8 százalék sem utasítaná el, ebben az esetben is lazítsuk kissé kritériumunkat, és elégünk meg a három lehetséges padtárs közül kettőnek az elutasításával. Ettől is csak 10 százalékkal nő meg a rasszista színezetű intoleranciát mutatók tábora (17,1 százalékról). De itt is fel kell tennünk ugyanazt a kérdést, melyet a magyar nacionalizmus hipotézisének ellenőrzésére feltettünk: vajon nem egy egészen másféle jéghegy egyik csúcsát látjuk csak rasszista fényben? És a válasz itt is hasonló. Akik legalább kettőt zavarónak tartanak a három „láthatóan más” padtárs közül, azok legalább három további padtársat is elutasítanak. Ahhoz pedig, hogy mindenkit elutasítsák, még négy (!) másik elutasítása kapcsolódik.

Kétszer is abba a furcsaságba ütközünk, hogy többé-kevésbé világosan értelmezhető tendenciát kerestünk, ám helyette az elutasítások tömege tárult elénk. Az mindenkiéppen biztosnak látszik, hogy a hetedikesek fejében nem álltak össze azok a konzisztens ideológiák, amelyeket megpróbáltunk kimutatni.⁹ Ez abból is sejthető, hogy például az esetleges szerb vagy szlovák padtárhoz való viszony lényegében nem különbözik az esetleges lengyel vagy német padtárhoz való viszonytól, sokkal jobban eltér a románnal szembeni megnyilvánulástól. A fekete afrikai és a kínai sem zavar több hetedikest, mint az előbb említettek, és láttuk, hogy az arab valaha kiugró elutasítási arányának magyarázatára is kínálkozik olyan feltevés, amely nem egy általános rasszizmus-képre támaszkodik. Valószínűbbnek látszik, hogy az előítéletes, intoleráns megnyilvánulások nem általános gondolati rendszerek megnyilvánulásai, hanem épp ellenkezőleg, olyan alkalmi impulzusokra,¹⁰ akár diffúz hatásokra születő elemek, amelyek a továbbiakban – felhalmozódva – hozhatnak létre ilyen rendszereket a fiatalokban.

Adatainkban egyetlen alapvető tény létezik: a cigányokkal, a zsidókkal és a románokkal szembeni ellenérzés. Ennek egyedül a történelmi beágyazottság ad keretet,

9 Ez a megállapítás az aggregált elemzés szintjére – azaz a csoportra – igaz, de nem jelenti azt, hogy az egyes fiatalok szintjén nem lehet jelen nacionalista ideológia.

10 Ne felejtsük el, hogy ami szocializáló hatásoknak kitett fiatal szempontjából alkalmi (például egy rasszista csoport utcai jelenlétének rendszeressé válása a fiatal napi útvonalán), az a maga összefüggései közt egyáltalán nem biztos, hogy alkalmának tekinthető.

gyökerét és bázisát tekintve heterogén trió. Mégis, azoknak a hetedikeseknek, akik csak kétféle padtársat utasítanának el, a fele ezek közül utasít el kettőt, akik pedig hárommal nem szímpatizálnak, azoknak fele ismét ebből a hármasból kifogásol kettőt, további 12 százalék pedig mindenkit. A többi hipotetikus tendencia tehát elsősorban ennek az elméletileg inkohérens, de empirikusan mégis összekapcsolódó hármasnak a dominanciája miatt nem is tud adatainkban megjelenni. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy e hármason belül jelentős hangsúlyeltolódás ment végbe. A cigány fekete bárány szerepe tartós, miközben mind a zsidókkal, mind a románokkal szembeni ellenérzés ritkább lett a fővárosi hetedikesek között.

Egy differenciálatlan idegenellenesség skála

Oda jutunk tehát, hogy maga az elutasított padtársak száma rendező elvvé lép elő. A legelősebb határ természetesen azoknál húzódik, akiket senki sem zavarna, akik senkit sem utasítanának el. Azokat, akik csak egy etnikummal szemben elutasítók, csaknem minden cigány padtárs zavarná. Akik kettőt utasítanak el, azok a cigány mellett a zsidóval vagy a románnal szemben tiltakoznak, akik hármat, azok éppen e három ellen. Nagyon valószínűnek látszik, hogy itt húzódik egy – az elsőnél kevésbé éles – lélektani határ, és ennek átlépésével kezdődik az a folyamat, amely egy konkrét intoleráns ideológia kiépüléséhez vezet. Az alapjai természetesen már az első elutasításokban benne rejlenek – ez nem vitatható –, csak még részleges, nem kifejlett formában. Azért hangsúlyozom ezt, mert az előítéletes és intoleráns elutasítások zömét az 1–2–3-féle padtársat elutasítók adják (lásd 1. ábra). A négyet elutasítók oszlopának magassága jelzi, hogy milyen könnyű átlépni az említett határt. Az oszlopot látni akár még a kategóriahatár áthelyezésén is gondolkodhatnánk.¹¹ Ettől az tart vissza mégis, hogy a negyedik elutasítás sokkal változatosabb az első háromnál: szinte bármelyik nemzet vagy etnikum fia/lánya kiválthatja: a három biztos kirekesztett mellett csaknem azonos valószínűséggel (1 és 3 százalék között) találjuk az arabout, az oroszt, a kínait, a fekete-afrikait, a szlovákokat. Látható, hogy ezzel minden intoleráns nacionalizmus, minden rasszizmus felé nyitva az út.

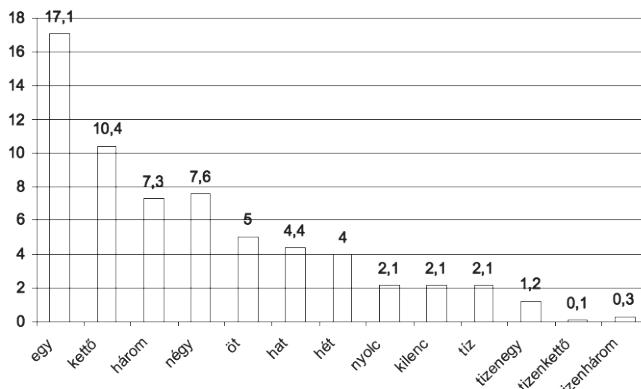
Dencső & Sik 2007-ben ennek a folyóiratnak a hasábjain elemezte az idegenellenesség magyarországi mértékét. Ők nem fiatalokat vizsgáltak, hanem a felnőtt lakosság attitűdjét. Adataikból látható, hogy az idegenellenesség és az idegenbarátság aránya Magyarországon gyors ingadozásokat mutat, és csak viszonylag rövid időszakokra stabilizálódik.¹² Így például 1999 augusztusától minden össze fél év alatt mintegy 40 százalékkal nőtt az idegenellenesek aránya, majd 2001 februárjától – amikor is a lakosság csaknem 2/5 részére kiterjedt – csökkeni kezdett, és az év közbeni mérésekbenből jól követhetően egy év alatt mintegy 40 százalékkal visszaesett (a lakosság 25 százaléka alá). A skála másik végén az idegenbarátság aránya nem feltétlenül mozog ezzel párhuzamosan: az említett időszakban ugyan az idegenbarátság növekedése mellett csökkent az idegenellenesség aránya, de például

11 Nagyon hasonló arányokat tapasztalt Szabó & Örkény (1998:198–201).

12 Lásd Dencső & Sik (2007) 1. ábráját.

2004 közepétől 2007 elejéig polarizálódási tendencia figyelhető meg: a skála két végén állók aránya egyidejűleg nőtt.

1. ábra: Milyen arányban zavarná a hetedikeseket más nemzetiségi/etnikumú padtárs?
(A zavaró padtársak száma szerint)

Ez arra figyelmeztet, hogy a hetedikesszékek adataiban látott ingadozás alapján ne ragadtassuk magunkat messzemenő következtetésekre. Másrészt azonban arra ösztönöz, hogy kísérletet tegyünk egy idegenellenes – idegenbarát skála létrehozására a hetedikessékek adataiból. Ez természetesen nem lesz összehasonlítható a TÁRKI adataiból szerkesztett skálával, hiszen az alapul szolgáló kérdések és fel dolgozásuk módja is más, de ugyanannak az elméleti változónak eltérő operacionalizálásáról lehet szó.

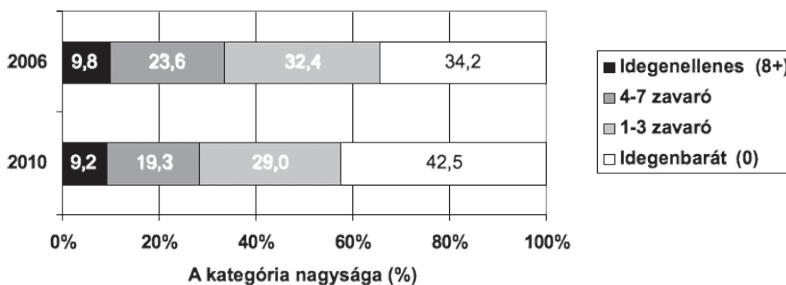
A zavaró padtársak száma alapján idegenellenesnek fogjuk tekinteni azokat, akik 8 vagy többféle padtársat utasítanak el. Ennek alapja az a belátás, hogy ekkora számnál már semmilyen különös szempont nem dominál az előítéletes magatartásban. Skálánk idegenbarát végén természetesen azok állnak, akiket egyetlen padtárs sem zavar. A két szélső kategória között a TÁRKI adatai módot adtak a „mérlegelő” kategória megkülönböztetésére. Ez a mi esetünkben nem lehetséges, de nekünk érdekes két közbülső kategóriát megkülönböztetni: azokét, akik legfeljebb három etnikumot tartanának maguktól távol – mint láttuk, többségükben a cigányt, a zsidót és a románt –, és azokat, akik 4–7-félét, és ezzel már legalább is az idegenellenesség előszobájában vannak¹³ (2. ábra).

A tizenévesek politikai szocializációjának kutatása során létrehozott mutató negatív oldala kedvezőbben is és kedvezőtlenebbül is értelmezhető, mint *Dencső & Sik* (2007) skálája. Ha szigorúan vesszük, hogy idegenellenesnek csak azokat tekintjük, akik valóban egyetlen „idegent” sem szeretnének a maguk közelében látni, akkor a tolerancia híveiként örömmel nyugtázhatjuk, hogy ilyenek jóval kevesebben vannak (8–10 százalék), mint a felnőttek között azok, akiket a menekültek teljes elutasításának kritériumával létrehozott kategóriába soroltak (2006-ban mintegy

¹³ Szabó & Örkény (1998) csak 9 csoportot vett fel a listára, de nagyon hasonlóan elemezte az elutasításokat.

27 százalék). De ha azokat a hetedikeseket is besorolom az idegenellenesek közé, akik „csak” 4–7-féle nemzet fiát-lányát nem szívelik maguk mellett, akkor ugyanahhoz vagy még magasabb arányhoz jutok, mint a TÁRKI kutatói. A normálisabb együttélés ígéretét inkább a mi skálán pozitív oldala rejt: tartósan 35–40 százalék körül van azok aránya, akiket egyetlen padtárs sem zavarna, bármilyen nemzetiségi is. Nem a serdülők többsége ez, de nem is elenyésző kisebbsége. Talán elég lenne ahhoz, hogy pozitív közeget nyújtson egy célirányos és elkötelezett állampolgári nevelésnek legalább az iskolarendszeren belül.¹⁴

2. ábra: Idegenellenes – idegenbarát skála

Mitől függ az „idegenellenesség” és „idegenbarátság”?

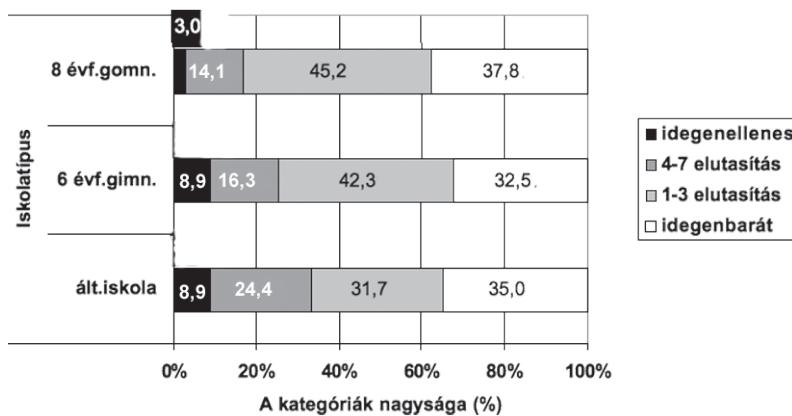
Dencső & Sik (2007) sikerrel vezetett be magyarázó változókat az idegenellenesség meghatározottságának megértésére: a legalapvetőbb szocio-demográfiai változókat és a személyes kapcsolat létét. Iskolai körülmények között az első differenciáló tényező, amelyet figyelembe kell vennünk, az *iskolatípus*. Hetedik osztályok ugyanis – azonos törvényi feltételek, de eltérő helyi tantervek mellett – működnek hagyományos (8 évfolyamos) általános iskolákban, 6 évfolyamos gimnáziumokban és 8 évfolyamos gimnáziumokban is.

Az iskolatípusok hatása nyilvánvaló, az eloszlások különbözősége statisztikailag erősen szignifikáns. De a különbség nem az idegenbarát attitűd nagyobb gyakoriságából, hanem az idegenellenesség kisebb mértékéből adódik (3. ábra).

Úgy is tekinthetjük, hogy az iskolatípusok hatásában áttételesen az a kulturális tényező érvényesül, amelyet már többen vizsgáltak (Csepeli et al 1998; Sik 2002). Megállapították, hogy az iskolai végzettség növekedésével csökken az intolerancia szintje. A serdülők között a mássággal szembeni intoleranciát áttételesen csökkenheti a szülő magasabb iskolai végzettsége. Szabó és Örkény (1998) az anya egyre magasabb iskolázottsági szintjein monoton csökkenő elutasítási arányt tapasztalt. A mi 2010. évi felvételünkben az apa legmagasabb iskolai végzettségének csoportjaiban a százalékos eltérések irányára ugyan szintén megfelel ennek a várakozásnak, az összefüggés azonban nem szignifikáns.

14 E nevelés lehetséges formáit és területeit egy korábbi tanulmányban már elemztem ugyanezen kutatási bázison (vö. Csákó [2009]).

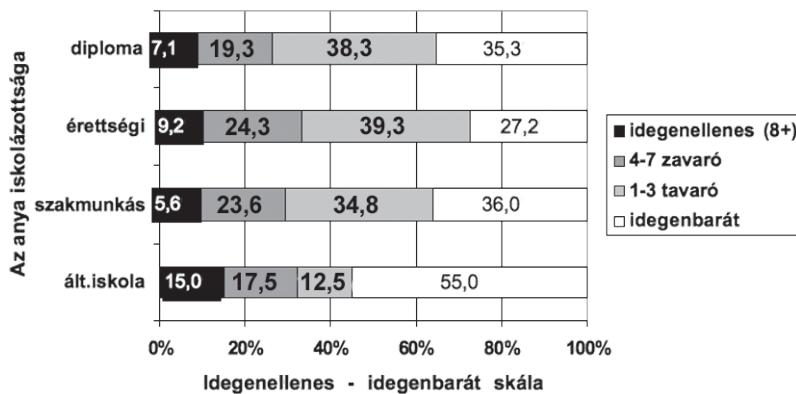
3. ábra: A három iskolatípus hetedikeseinek eloszlása az idegenellenes – idegenbarát skálán (2010)

Az iskolatípusos eloszlása: ált.iskola = 549, 6-évf. gimn. = 123, 8-évf.gimn. = 135.

O'Bryan, Fishbein & Ritchey (2004) ismét felhívta a figyelmet arra, hogy valójában megalapozatlan az a feltevés, hogy mindenki melyik szülő hatását vesszük figyelembe a szocializációs folyamatok vizsgálatában. Az apa és az anya ekvivalenciájának tétele – mint kimutatták – csak korlátozottan, egyes területeken érvényes. Másutt éppen különbözőségük fontos, vagy éppen az azonos nemű gyermekre való hatás érvényesül. Mivel pedig éppen az előítéletes attitűdök és az intolerancia jelenségeivel kapcsolatban igazolták ezt, arra ösztönöztek, hogy a család kulturális tőkéjének hatását ellenőrizzük az anya iskolai végzettségével is (ha már egyszer az adat úgyis rendelkezésünkre áll) (4. ábra).

4. ábra: Az anya iskolázottságának hatása a toleranciára a budapesti hetedikeseknél (2010)

Az anya iskolázottságának eloszlása: ált.isk. = 40; szakma = 89; érettségi = 206; diploma = 394.

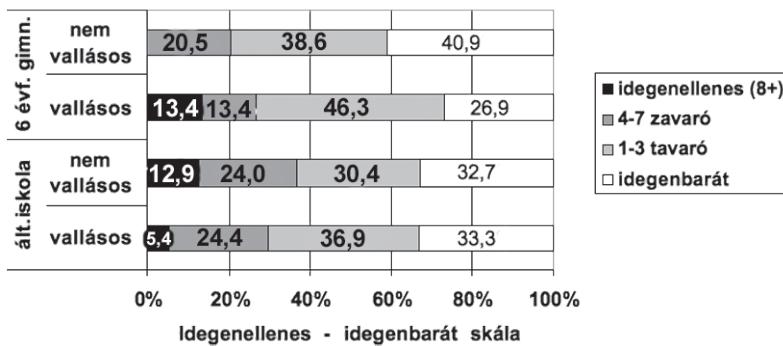
Az anya hatása – az apáétól eltérően – egyértelműen megállapítható (Cramer's $V = 0,104$; $C = 0,178$; minden két statisztikára $p = 0,01$). Az intolerancia a szakmunkás végzettséggű anyák gyerekei között a legkritikább, a kifejezetten toleráns gyerekek aránya

viszont a legkevésbé iskolázott anyák csoportját jellemzi.¹⁵ Ez meglepő eredmény, mindenkiéppen megkérőjelezí azt a tételet, hogy a tolerancia szintje a kulturális tőke szintjével pozitívan függ össze, és legalábbis egyéb tényezők közreműködésére utal. Az általános iskolai végzettségűek gyerekei között mutatkozó erős polarizálódási tendencia is arra mutat, hogy egyidejűleg más tényezők is közreműködnek.

Mivel a vallások legtöbbjének tanításaiban jelentős szerepet kap a felebaráti szerepet és a türelem, érdemesnek látszott azt a feltevést is megvizsgálni, hogy a magukat vallásosnak tartó serdülők között gyakoribb az idegenbarátság és ritkább az idegenellenesség. Ez a feltevés azonban nem igazolódik. A vallásosság és az idegenellenesség-mutató között nincs szignifikáns összefüggés.

Érdekes kereszthatást találunk viszont az iskolatípus és a vallásosság között. Az előbb láttuk, hogy az iskolai hierarchia tendenciája az, hogy a hagyományos általános iskolában a legmagasabb az idegenellenességet mutató tanulók aránya, a nyolc évfolyamos gimnáziumban pedig a legalacsonyabb, és a vallásosság nem befolyásolja az idegenekhez való viszonyt. Most a részletesebb elemzésben mégis azt tapasztaljuk, hogy az általános iskolában a vallásosság toleránsabbá, a vallástalanok pedig elutasítóbbá tesz, ám a hat évfolyamos gimnáziumokban éppen fordítva történik: a vallástalanok között jóval nagyobb a toleránsak aránya, a vallásosok között pedig az intoleránsaké (5. ábra).

5. ábra: A kulturális tőke és a vallásosság kereszthatása a toleranciára budapesti hetedikeseknél (2010)

A vallásosság aránya iskolatípusonként: ált. isk. = 62,0%, 6-évf.gimn. = 60,4%.

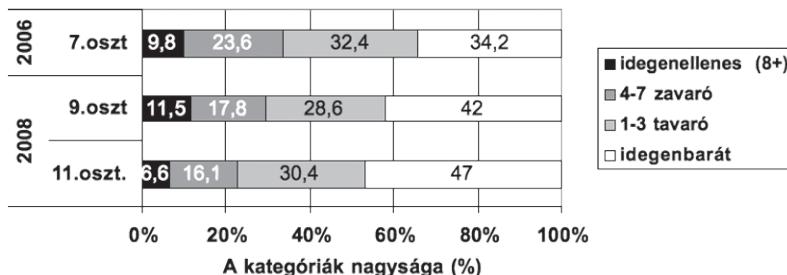
A nem vallásos gimnazisták között lényegében eltűnt a legszélségesebb idegenellenesség és 40 százalék fölé emelkedett az idegenbarátság aránya. Mivel tudjuk, hogy az általános iskolából a nagyobb kulturális tőkével rendelkező családok viszik át a hatodik osztály elvégzése után gyereküket a hat évfolyamos gimnáziumba, azt a hipotézist fogalmazhatjuk meg, hogy a vallásos hit az általános iskolában maradtak egy részénél pótolja a kulturális tőke tolerancia-növelő hatását; ugyanakkor a nagyobb kulturális tőke hatását – a gimnáziumban – már inkább fékezi.

15 Ezt azonban már óvatosan kell kezelnünk, mert a kis elemszám miatt éppen elérünk a statisztikai elemzés lehetőségeinek határához.

A Csepeli *et al* (1998) és Sik (2002) által talált kulturális összefüggést a generációk közötti folyamatokban nem sikerül egyértelműen bizonyítani. Az erősen valószínű, hogy a család kulturális tőkéjének nagysága és formája egyaránt szerepet kap. A gyerek iskolájának típusát ebben az összefüggésben a családi kulturális tőke egyik objektívált formájának is tekinthetjük – az iskolatípus pedig erős differenciáló hatással van a tolerancia mértékére. Ebben a folyamatban a családi kulturális tőke egyes elemei – például az apa és az anya iskolai végzettségének szintje – nem ugyanolyan módon vesznek részt. Érdekes további kérdés ebből a szempontból, például az, hogy a politikai, gazdasági és közéleti események többször emlegetett difúz hatásait a család mely kulturális elemei és személyei közvetítik.¹⁶

A felnőtt népesség kutatói megállapítják a különböző korcsoportok eltérő viselkedését az idegenekkel szemben. A serdülők között azonban abban az értelemben nem beszélhetünk az *életkor hatásáról*. Azt természetesen jó lenne tudni, hogy a serdülés éveiben milyen változásokon megy keresztül ez az attitűd és a mögöttes értékek, de ilyen vizsgálatról nem tudunk. A magunk kutatási lehetővé teszik a kérdés nagyon durva közelítését: 2006-ban a hetedikesek azt az iskolai korcsoportot jelentették, amelyből 2008-ban középiskolásként is mintát vettünk. A 2006. évi minta a fővárosi hetedik osztályokat reprezentálja, a 2009-ben vett minta pedig a fővárosi 9. osztályokat. A közben eltelt két év alatt a tanulók nemcsak idősebbek lettek két évvel, hanem többségük iskolát is változtatott, és azt nem tudjuk, hogy a 2009. év kilencedikesei melyik iskolatípusban voltak hetedikesek. A kohorszról így sorozat-felvételt készítettünk a „zavaró padtársat” firtató kérdésünkkel (6. ábra).

6. ábra: 13, 15, és 17 évesek eloszlása az idegenellenesség – idegenbarátság skálán (Budapest, 2006, 2008)

Az esetszámok: N (2006. VII.) = 892; N (2008. IX.) = 1303, (2008. XI.) = 1142.

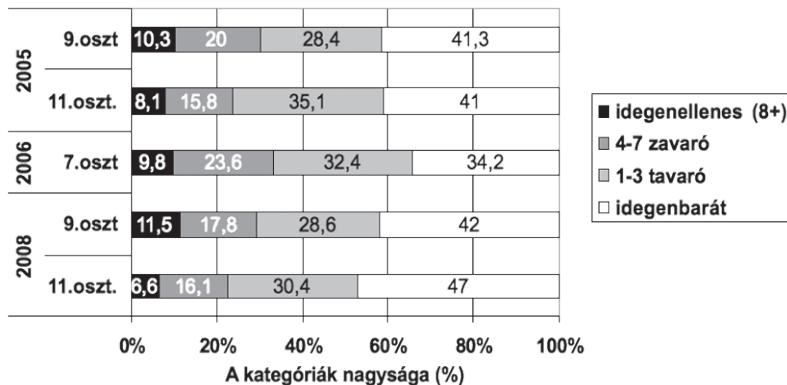
Úgy tűnik, hogy az életkor előrehaladtával nemcsak felnőttkorban, hanem serdülőkorban is növekszik a tolerancia tábora. Ábránkon a 7. és a 9. osztályosok ugyanazt a kohorszt reprezentálják, és enyhe polarizálódást mutatnak, amelyben a toleráns oldal növekedése jelentősebb, mint a szélsőségesen idegenellenes oldalé. Felmerül, hogy vajon hasonló különbségeket látnánk-e, ha két évenként mérnénk az idegenellenességet-idegenbarátságot. Sajnos, ezt már nem tudjuk azonos kohorszon meg-

16 Erről remélhetőleg többet fogunk tudni a „Családi politikai szocializáció” című, jelenleg folyó kutatásból (az OTKA támogatásával).

nézni, ezért a „tendencia” folytatódását pusztán a további vizsgálódás ösztönzőjének tekintjük.

Ugyanilyen szintű ösztönzést még szerezhetünk korábbi adatfelvételeinkből: egy más mellé állíthatjuk eddigi csoportjaink, valamint a 2005. év kilencedikeseinek és tizenegyedikeseinek adatait (7. ábra).

7. ábra: Különböző korú serdülők összehasonlítása az idegenellenesség – idegenbarátság skálán (Budapest, 2005, 2006, 2008)

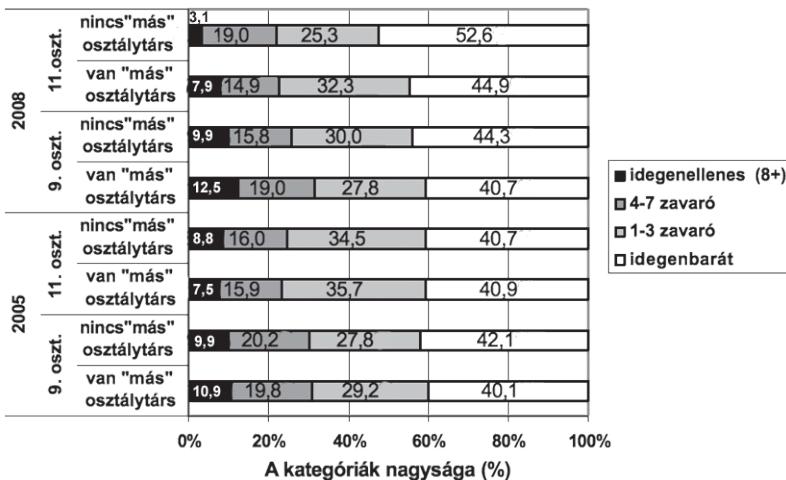
Esetszámok: N (2005. IX.) = 1317, (2005. XI.) = 1154.

Jól jártunk ezzel az ötettel: 2005-ben a 17 éves körüliek csak egy icipicit kevésbé intoleránsak, mint a 15 éves körüliek, és semmi olyasféle tendenciát vagy áltenden ciát nem mutatnak, amilyet a 2006. évi hetedik osztály adatai alapján szerettünk volna látni.¹⁷ Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a 7. ábrán látható méretű változások nagy valószínűséggel alkalmi ingadozások csupán. Ha valaki mégiscsak feltételezné, hogy a serdülőkor folyamán valamilyen határozott irányú változás megy végbe általában a tolerancia és intolerancia – különösen pedig az idegenbarátság és idegenellenesség mértékében, akkor annak néhány ilyen mérésnél sokkalta több és alaposabb kutatást kell végeznie.

Mérésünk arról győznek meg, hogy empirikus kérdésekben nem nagyon hagyatkozhatunk a mégoly megalapozott elméleti eredményekre sem. Dencső & Sik (2007) hivatkozott arra a nemzetközi eredményre, hogy egy előítélettel sújtott csoport tagjával való személyes kapcsolat csökkenti az előítéletesség mértékét (*Discrimination 2007*). A két középiskolai vizsgálatunk adatain tudjuk tesztelni, hogy ez vajon Magyarországon, a fővárosi serdülők között is így van-e (8. ábra). Kiderül, hogy nincs így. Vagyis az ilyen típusú megállapítások csak az általános várakozásunkat befolyásolhatják, amikor még nem rendelkezünk konkrét ismertekkel. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy pusztán azért, mert jeles és nagytudású kollégák máskor, másutt sikerrel megállapítottak egy összefüggést, az feltétlenül igaz itt és most nálunk is.

¹⁷ A 2005.-ös évfolyamok között a különbösz statisztikailag erősen szignifikáns ($p = 0,002$), de Cramer's $V = 0,064$, $C = 0,09$, és egyébként is: csak rá kell nézni. Ha valahol nem látunk emberi szóval kifejezhető különbözetet, az azt jelenti, hogy nincs mit mondani róla. (Még ha a metodológusok megköveznek is.)

8. ábra: A „mássággal” való személyes találkozás hatása a budapesti középiskolásoknál (2005, 2008)

A „más” osztálytársat említők aránya: 2005 (IX.) = 52,0%; (XI.) = 49,2%; 2008 (IX.) = 63,3%; (XI.) = 72,8%.

A 8. ábrából csak a 2008. évi 9. osztályosokról tudjuk, hogy olyan kohorszt képviselnek, amelyre valószínűleg igaz, hogy kora növekedésével egyre toleránsabb lesz. A 11. osztályosok azonban 2006-ban voltak kilencedikések, és 2004-ben hetedikések. Azokból az évekből nincsenek adataink, ezért nem tudhatjuk, hogy vajon ezek alatt az évek alatt nőtt meg közöttük ennyire a tolerancia aránya, vagy pedig már eleve ilyen magas volt. Az idegenellenesség felnőttek közötti arányának jelentős hullámzása mindenképpen óvatosságra int.

Az a tény, hogy ismernek-e az osztálytársaik között más nemzetiségű vagy etnikumú tanulót, csak a 2008. évben okoz eltérést mindenkiét évfolyamban, de a nemzetközi várakozással ellentétes irányban. A személyes tapasztalat kisebb toleranciával jár együtt, mint a közvetlen tapasztalatok hiánya. A 2005 és 2008 közötti különbség arra utal, hogy minden szocializációs kérdésnél emlékeznünk kell rá, hogy ezek kevésbé strukturális, inkább időbeli kérdések. Egyrészt szóba jöhet a személyes idő (életciklus hatás), esetünkben a serdülők érésével, másrészt pedig a korszak-hatás, amennyiben 2008 Magyarországa és Budapestje már nem 2005 Magyarországa és Budapestje. Az új helyzetben a látszólag azonos tényezők is másképpen működhetnek. Az azonban elég alapos hipotézisnek látszik, hogy a „másság” közvetlen megtapasztala a magyar serdülőkre inkább ellentétes hatással van, mint amit Európában mértek – legalábbis a fővárosban –, függetlenül a társadalmi környezet változásától.

Összefoglalás

Az idegenellenesség – mint általában az intolerancia – tanult viselkedés, amelyet a szocializáció során sajátítunk el. Két évtizedes kutatásaink megerősítették azt az

alapigazságot, hogy a családnak és az iskolának döntő szerepe van az idegenekkel szembeni gyermek- és serdülőkori attitűdök alakulásában, de a konkrét folyamatokat mindenkor meg kell vizsgálni, mert váratlan szerkezetű mechanizmusok működhetnek. A magyar társadalomban domináns típusú ellenérzések – a cigányokkal, a zsidókkal és a románokkal szemben jelentkezők – a serdülőkorra már az új nemzedék jelentős részében gyökeret eresztenek. Más etnikumokra és nemzetiségekre csak a fiatalok egy kisebbsége terjeszti ki. Az intolerancia mezejének ez a bővülése a serdülőkor elején még nem követi sem a hagyományos magyar nacionalizmushoz, sem a rasszizmushoz köthető sémákat, de mindenek lehetősége jelen van benne. A legutóbbi változások azt sejtetik, hogy ha késői serdülőkorban és ifjúkorban nem lépnének fel erős negatív hatások, akkor az intolerancia e fajtájának gyengülése is bekövetkezhetne. mindenkor fontos tehát a jelenség további differenciálódásának kutatása a 18–25 éves korosztályban.

CSÁKÓ MIHÁLY

IRODALOM

BERNÁT ANIKÓ & SIK ENDRE (2010) Kissé csökkent az idegenellenesség Magyarországon, <http://www.tarki.hu/hu/news/2010/kitekint/20101206.html> (2011. május 17.)

CSÁKÓ MIHÁLY (2009) Demokráciára nevelés az iskolában. In: SOMLAI PÉTER, SURÁNYI BÁLINT, TARDOS RÓBERT & VÁSÁRHELYI MÁRIA (eds) *Látás-viszonyok*. Pallas, Budapest. pp. 155–188.

CSEPELI GYÖRGY, FÁBIÁN ZOLTÁN & SIK ENDRE (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: KOLOSI TAMÁS, TÓTH ISTVÁN GYÖRGY & VUKOVICH GYÖRGY (eds) *Társadalmi riport 1998*. TÁRKI, Budapest, pp. 458–489.

DENCSŐ BLANKA & SIK ENDRE (2007) Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio*, No. 1. pp. 50–66.

DISCRIMINATION IN THE EU (2007) Special Eurobarometer 263.

EASTON, DAVID & ROBERT D. HESS (1962) The Child's Political World. *Midwest Journal of Political Science*, No. 3.

O'BRYAN, MEGAN, HAROLD D. FISHBEIN & P. NEAL RITCHHEY (2004) Intergenerational transmission of prejudice, sex role stereotyping, and intolerance. *Adolescence*. [másodközlés: <a href="http://findarticles.com/p/articles/mi_m2248/is_155_39/ai_n9488731/?tag=content;col1, 2011. március 20. 0:36]

SIK ENDRE (2002) Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In: *Magyarország és a magyar kisebbségek*. MTA Műhelytanulmányok, Budapest, pp. 163–174.

SZABÓ ILDIKÓ & CSEPELI GYÖRGY (1984) Politikai érzelmek iskolája. *Jel-kép*, No. 2.

SZABÓ ILDIKÓ & ÖRKÉNY ANTAL (1982) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Alapítvány, Budapest. p. 198. (Minoritás könyvek, 5.)